

Význam etických hledisek v procesu vyučování odborných ekonomických předmětů

Jiří Dvořáček

Pozornost věnovaná etice v ekonomickém vzdělávání je trvale aktuální. Každodenní zkušenost přináší příklady selhání pracovníků v řídicí sféře. Nedostatků v hospodářské činnosti nejsou zaviněny pouze odborně chybným rozhodováním. Příčinou mohou být i rozhodnutí morálně nedostatečná, svědčící o nezralosti v morálním vývoji ekonomických odborníků. Tato nedostatečná morální vyspělost se přirozeně netýká jen osob s ekonomickým vzděláním. Avšak s ohledem na jejich možné postavení v řídicí sféře je stupeň úrovně jejich morálního usuzování významným faktorem kvality jejich odborného rozhodování.

Naznačené nedostatky v hospodářské činnosti souvisejí i s obecnými problémy sociálního chování, k němuž dává zaměstnání podnět. Mnohé výzkumy i běžná zkušenost naznačují, že morální deficit vede k mentalitě „tvrdých loktů“. Projevuje se narůstajícím egoismem, který bližního instrumentalizuje a chápe ho jako prostředek k dosažení vlastních výhod. Tvzení, které občas slyšíme, že tento jev je přirozeným projevem mezilidských vztahů v tržní ekonomice a odpovídá liberálním principům demokratické společnosti, je zjevně spekulativní a vyjadřuje spíše názor extrémního individualismu. Jak jinak vysvětlit existenci propracovaných zákonných opatření ve vyspělých zemích, která míru tohoto lidského egoismu regulují na únosnou mez tak, aby byly v potřebné míře zajištěny společenské zájmy.

Uvedený problém je aktuální především v zemích, které teprve v nedávné době přikročily k transformaci ekonomiky a uplatňují zásady liberalizace ve smyslu decentralizace, deregulace a tržní ekonomiky. Avšak i hospodářsky vyspělé země se musejí s touto problematikou vyrovnávat. (Jak bude ještě dále uvedeno, zajímavou výzkumnou studii „Rozvoj morálního usuzování v základním obchodním vzdělání“ vypracoval například kolektiv autorů Gerharda Mineameiera z Gutenbergovy Univerzity v Meinzu v SRN v roce 1996.) Z dosud řečeného je patrné, že objektivně existuje praktický zájem o otázku, zda a jakým způsobem je možno ovlivnit morálku subjektů, rozhodujících v oblastech hospodářství. Její zodpovězení předpokládá nejprve objasnění procesu vzniku a vývoje morálního myšlení jakožto usuzování, čímž je ovšem zmíněn jen jeden z velké skupiny vnitřních psychických faktorů ovlivňujících interní proces geneze chování. Zdá se pravděpodobné, že

osobnost učitele ekonomických předmětů může určitým způsobem morálku budoucích hospodářských pracovníků ovlivnit.

Morální usuzování úzce souvisí s poznávacími procesy, proto se vedle úrovně inteligenčního vývoje uplatňuje nejvíce osobní zkušenost a výchovné vlivy. Rozvoji morálního usuzování se experimentálně věnoval americký psycholog Lawrence Kohlberg, který vypracoval v návaznosti na Jeana Piageta v 70. letech teorii, dnes celosvětově rozšířenou, v níž stanovil tři základní stádia vývoje morálního usuzování:

a) *Stadium prekonvenční* (egocentrická rovina) – je stadium výchozí, charakterizované subjektivním rozlišováním dobra a zla, orientací na poslušnost. Lze v něm rozlišit nižší stupeň, který je příznačný pro předškolní věk (3–5 let), kdy zejména na počátku dítě posuzuje vše egocentricky, z pohledu vlastní perspektivy. Například ostatní děti vnímá jako hračky, s kterými si může hrát, nikoliv jako partnery se stejnými právy ve hře. Teprve později dochází k decentraci subjektu, k pochopení, že druhý může věci vidět jinak. Zejména citově blízké dospělé vnímá dítě jako všemocnou autoritu a začíná se s nimi ztotožňovat. Postupně rozlišuje a respektuje správnost odměny a trestu, ale rozdíl mezi správným a nesprávným si vykládá ve smyslu tělesných nebo hedonistických důsledků své činnosti. Za „oprávněné“ je z perspektivy předškolního dítěte považováno to, co působí radost a zabraňuje bolesti, co přináší odměnu a odvrací trest.

Po nějaké době ale dítě pozná, že druzí mají rovněž potřeby, a že soužití s nimi, například ve škole, lze učinit snesitelným jen pokud respektuje rovněž jejich zájmy – nyní již vnímané jako legitimní. „Oprávněné“ se na tomto vyšším stupni jeví to, na čem se lze s ostatními do jisté míry dohodnout („jak ty mě, tak já tobě“). *(Autoři zmiňovaného výzkumu upozorňují, že toto strategicky instrumentální zaměření morálního usuzování je také vlastní hospodářským směnným vztahům trhu a zrcadlí se v legislativních ustanoveních smluvního práva: „Smlouvy, které jsou uzavírány v oblasti hospodářství, se uskutečňují za tichého i otevřeného souhlasu s tím, že smí každý účastník usilovat o co největší výhodu, pokud dbá platných pravidel a úmluv. Pro odbornou obchodní výchovu hraje tato forma tvorby morálního usuzování zřejmě zvláště centrální úlohu...“)*

b) *Stadium konvenční* (sociocentrická rovina) se vynořuje v důsledku rozšiřující se sociální zkušenosti jedince, vlivem vzrůstajícího počtu mezilidských vztahů. Také zde lze rozlišit nižší stupeň, kdy kritériem morálního usuzování již není na rozdíl od předchozí fáze dosažení libosti, ale bez ohledu na důsledky jednání je jím splnění očekávání osob z nejbližšího sociálního okolí (rodičů, přátel). Vyšší stupeň tohoto druhého stadia je charakterizován rozšířením pohledu na sociální celek, konkrétní společnost, v níž jedinec žije. Morálním vzorem již nejsou jen předepsané role nejbližšího okolí. Morálním

kritériem se stává abstraktní očekávání společnosti, s níž se jedinec identifikuje. Morální usuzování je určováno dodržováním vnitřního řádu a plněním povinností, které formální autority společnosti stanoví. Odtud i název „konvenční stádium“ – pro úroveň vývoje morálního myšlení je příznačná konformita a loajalita s existujícími morálními normami. Vzhledem k dominantní roli, kterou v této fázi zaujímá sociální prostředí, Kohlberg toto stádium označuje jako rovinu sociocentrické orientace.

c) *Stádium postkonvenční* (univerzalistická rovina) lze považovat za vyvrcholení vývoje morálního usuzování, kterého lze dosáhnout až v adolescenci, spíše však v dospělosti (a to jen u některých jedinců, mnozí zůstávají na konvenční úrovni). V průběhu života může dokonce pod vlivem okolností docházet i k regresi, ústupu do vývojově nižšího stádia. Opět lze rozlišit nižší stupeň, kdy jedinec se teprve učí zaujmout postoj charakterizující jeho životní filozofii. Zákony, nařízení atd. již nejsou chápány jako nekritizovatelné záměry, jedinec je schopen se ptát, zda jsou spravedlivé. Rozlišování mezi legalitou (zákonností) a legitimitou (oprávněností) nabývá pro reflektující subjekt na tomto stupni morálního vývoje rozhodujícího významu. Obsahově jsou pro tuto orientaci rozhodující lidská práva a další zevšeobecnitelné argumenty, které by bylo možno uplatnit při zdůvodnění zákonodárného požadavku.

Dosažením vyššího stupně konečně nabývá předchozí orientace radikální univerzalizace na lidstvo vůbec. Tedy v tom smyslu, že jsou jako oprávněná akceptována jen taková zdůvodnění jednání, s nimiž by každý člověk při svobodném a rozumném rozhodování musel projevit souhlas. Zatímco ještě v předchozím stupni by se úvahy mohly řídit základní myšlenkou utilitaristické etiky, tento vrchol ve vývoji morálního usuzování se projevuje orientací na „univerzální etický princip“, který je povýšen nad legalizované způsoby chování. Je zde uplatněno usuzování orientované na „vyšší mravní princip“, na spravedlnost vyššího řádu, „kategorický imperativ v člověku“.¹ Klasický je příklad v Kohlbergově příběhu o manželovi, který ukradne pro umírající manželku lék, jenž mu lékárník odepřel. U dětí by za příznak rozvoje morálního usuzování na této úrovni mohla být pokládána schopnost rozlišit větší závažnost úmyslu než skutečné škody. Obecně lze říci, že toto morální stanovisko předpokládá schopnost zevšeobecnujícího myšlení, jehož podmínkou je rovněž dosažení odpovídající intelektuální úrovně.

Kohlbergova teorie přes svoji propracovanost nevyovídá o stavu morálního vývoje vše. Byla kritizována, že se omezuje pouze na oblast morálního

¹I. Kant k tomu říká: „...mohl by všeobecný imperativ povinností znít též takto: jednej tak, jako by zásada tvých činů měla se tvou vůlí státi všeobecným zákonem přírody“ (1910) – na této formulaci lze konstituovat základní etické principy, jako ideu spravedlnosti, zodpovědnosti, pravdivosti aj.

úsudku a ten nemusí být vždy v souladu s morálním jednáním. Dále je namítáno, že se tato teorie nezaměřuje na otázku, zda se u jedinců (žáků) v průběhu obchodního vzdělání nevytváří svébytná profesní morálka, jakási „segmentovaná morálka“, která působí nezávisle a odděleně od schopnosti morálního usuzování, rozvinuté již v jiných oblastech života. Zda jedna a táž osoba se nemůže cítit povinována různým morálním principům a pod vlivem určitých životních souvislostí „poklesnout“ na již překonané stupně.

Citovaný výzkum provedený na Univerzitě v Mainzu se zaměřil na ověřování této hypotézy. Zkoumal průběh základního ekonomického vzdělání, jehož se dostává osobám, které dosud žily hlavně v prostředí rodiny a přátel a nyní vstupují do světa práce, kde jsou vzdělávány jednak v prostředí podniku a jednak v prostředí odborné školy. Výzkum se snažil zjistit, zda se vlivy těchto dvou životních prostředí liší vzhledem k dosavadnímu morálnímu vývoji žáků a zda eventuálně nevedou k „segmentovanému úsudku“ specifickému pro dané oblasti. Výzkumu se zúčastnilo 64 nastávajících pojišťovacích agentů (necelá polovina žen, věk 17–24 let, délka studia 1–2,5 roku, menší část již dříve pracovala, 46 již mělo maturitu na odborné škole). Metodou dotazníku byly na modelových situacích prezentovány morální problémy, které měli respondenti řešit, a z navrhovaných řešení byla zjišťována úroveň morálního usuzování probandů.

Výzkum přinesl zajímavé poznatky. Zatímco úroveň usuzování v oblasti rodinných a přátelských vztahů (v mimoprofesionální oblasti) dosahovala převážně vyššího stupně, v konfliktu vnějších a zvláště vnitřních podnikových vztahů převládalo konkrétní individualistické usuzování odpovídající nižší úrovni morálního vývoje (zhruba dvě třetiny probandů se rozhodovaly v pracovní sféře podle egocentrických, v soukromé sféře podle sociocentrických hledisek). Výsledky potvrdily platnost již předchozích výzkumů, že velká část mladých lidí podmiňuje své úsudky situačním kontextem. Často shledáváme takovéto lidi nesympatickými a říkáme o nich „kam vítr, tam plášt“. Z hlediska Kohlbergovy teorie lze vyjádřit přání, aby mladí lidé dosáhli na cestě k dospělosti nejen vyšší stupeň morální kompetence, ale projevovali i homogenitu úsudku, tj. nečinili zásadní rozdíly v morálním usuzování. Homogenita úsudku jako osobní identita přetrvává v životních proměnách a utváří „charakter“ člověka.

V odborném ekonomickém vzdělání však toto přání „homogenity“ působí značné problémy. Zmiňovaní autoři výzkumu upozorňují: „Profesionální jednání v oblasti hospodářství se vyznačuje tlakem konkurence tržní ekonomiky, ať je to ve vztahu k pracovišti, ke kariéře nebo odbytu a zisku. Kdo v této oblasti ztratí aspekt konkurence ze zřetele, ten je nemilosrdně vytlačen z trhu bez ohledu na to, zda se jeho jednání zakládá na morálních či méně morálních motivech.“ Přes tyto skutečnosti je třeba pokládat za žádoucí, aby se

i člověk s touto instrumentálně strategickou orientací (přechod z 1. do 2. stádia morálního usuzování) řídil vyššími morálními principy, např. v partnerských vztazích, v prostředí rodiny, ale i v politických záležitostech. Tím ovšem povyšujeme morální segmentování na výchovný cíl a vzdáváme se žádoucí myšlenky vývoje morálně homogenní osobnosti. „Homogenita,“ říkají autoři výzkumu, „by byla v případě obchodní výchovy možná jen v egocentrické rovině, tedy do jisté míry na úkor výšestupňové morální orientace v soukromých a veřejných vztazích. Pokud bychom usilovali o homogenitu na vyšších stupních . . . riskovali bychom tím současně profesní diskvalifikaci žáka, protože by si již podstatné podnikové úkoly nemohl osvojit ani akceptovat.“

Odborná obchodní výchova se tak nachází v určitém konfliktu cílů:

- přizpůsobivosti „směrem dolů“ – k egocentrismu, na úkor sociální morálky,
- přizpůsobivosti „směrem nahoru“ – na úkor odborné zdatnosti a
- segmentování – na úkor konzistentní celkové osobnosti (homogenity úsudku).

Tím se dostává obchodní výchova do kvalifikační pasti, protože každý pokus stimulovat vývoj morálního usuzování musí vést k problematickým výsledkům.

Co tedy v této situaci odborné výchově zbývá? Citovaný výzkum upozornil na zásadní problém, jak se vyrovnat v odborné výuce se skutečností, že žáci obchodních škol neusuzují vcelku homogenně. Učitelé ve svém pedagogickém působení se odvolávají (mnohdy i implicitně) na morální standardy. Je třeba mít na paměti, že všechny odborné aktivity ovlivňují morální usuzování žáků. Pravdivé je tvrzení, že: „Interakce mezi lidmi prosta morálky neexistuje: **nelze nepůsobit výchovně.**“ Proto je třeba, aby důsledky této záměrné výchovy byly jednak didakticky reflektovány, jednak profesně kontrolovány a nesena za ně odpovědnost.

Z morálního segmentování lze vytěžit i pozitivní stránky. Vzhledem k tomu, že život v moderní společnosti je charakterizován množstvím separátních rolí, které nás přivádějí do nejrůznějších sociálních kontextů, by bylo možno vyslovit hypotézu, že segmentování nás činí pružnými a jeví se jako výhoda přizpůsobivosti současným životním poměrům. S trochou odvahy ke zevšeobecnování by se dalo říci, že tři hlavní úrovně Kohlbergovy teorie reprezentují morální orientace, které pro různé typy společenských problémů vykazují vždy specifickou funkčnost: egocentrická rovina k řešení problémů nedostatku, sociocentrická rovina k řešení koordinačních problémů, univerzalistická rovina k řešení strukturních problémů. Segmentování morálního

úsudku by byl při tomto pohledu přímo sociofunkční požadavek. („*Obdivujeme sice nekompromisní osobnosti jako Martin Luther King nebo Matka Tereza,*“ říkají autoři citovaného výzkumu, „*ale vždy s vnitřní výhradou, že svět nemohou ‚vyvést z míry‘ morální rigoróznosti takových bezpochyby obdivuhodných charakterů. Současně je však možné se domnívat, že existuje všeobecný základní konsensus o etickém minimu, pro který není akceptovatelná dvojí morálka daňového poradce, napomáhajícího daňovým únikům, nebo diskrétnost bandity chránícího kamaráda.*“)

Tím se vyhocuje problém v otázku, „kolik“ segmentování lze tolerovat nebo nakolik je žádoucí. K tomu nám však zatím chybí míra k vyjádření této tolerance. Je zřejmé, že se žáci mají učit sami reflektovat pro vlastní identitu kritická nebezpečí, která jsou spojena s morální segmentací jejich osobnosti. Vývoj k vyšším stupňům morálního usuzování by je měl dovést ke schopnosti chápat segmentování svého usuzování podle specifických rolí jako morální problém. Až na vyšších stupních je možno vnímat vlastní segmentování jako morální otázku zodpovědnosti vůči ostatním a před sebou samým. Z praktického hlediska je třeba si přitom uvědomit, že běžné zaměstnání ekonomů se postihuje jen neúplně v pojmech „hospodářství“ (trh, soutěž, konkurence). Mnoho činností všedního dne vnímají aktéři spíše v dimenzích sociální interakce (hodnocení, kooperace, komunikace aj.). V této části profesního jednání se neusiluje o „úspěch“ vždy pragmatickým uvažováním, ale i respektováním partnerských a skupinám sloužících vzorů a norem. Proto se musíme vystříhat jasného dělení světů osob podle příliš hrubých kategorií na „profesní“ a „soukromý“. Na druhé straně je však třeba mít na paměti, že i ve skupině, kde vládne ta nejlepší lidská kolegiálnost, mohou být sledovány hospodářské cíle, jevící se z morálních hledisek jako problematické.

Jaký by bylo možno učinit závěr o pedagogických možnostech ovlivnění úrovně morálního vývoje budoucích ekonomů?

Rozvoj morálního usuzování se zdá být podporován nebo brzděn určitými externími faktory. Podle Kohlberga (1976) jsou zvláště významné následující dva předpoklady:

- příležitost k zaujímání rolí, které jedinci poskytují perspektivy, rozšiřují jeho obzor a dávají mu šanci vidět více stanovisek, vztahy a souvislosti mezi nimi a umožňují komplexnější posouzení situace;
- konfrontace se sociálně-morálními konflikty. Ta je významná v tom, že může „reflektující reorganizací“ struktury usuzování urychlit vývoj k nejbližšímu vyššímu stupni, i když dosavadní usuzování z hlediska jednotlivce vhodné řešení problému nedovolí.

Uvedené externí faktory poskytují rovněž příležitost nejen k rozvoji morálního usuzování, ale i k realizaci morálního jednání. Sebereflexe vlastního

chování v konkrétní společenské situaci je zdrojem zkušeností potřebných v procesu morálního zrání osobnosti. K dalším stimulujícím faktorům vývoje morálního usuzování je třeba přičíst tzv. sociobiografické podmínky, tedy každodenní životní okolnosti, životní prostředí žáků. Tyto podmínky zahrnují mj. emocionální náklonnost, možnost účasti v komunikaci, spoluúčast na kooperativních rozhodnutích, převzetí odpovědnosti aj. Pokud mají tyto podmínky podpůrnou podobu, je přechod na vyšší úroveň morálního usuzování pravděpodobnější. Naznačené faktory jsou i v souladu s poznatky zákonitostí socializačního procesu a jejich vliv je vcelku nezpochybnitelný. Zvláštní roli zde zaujímají vlivy záměrné, intencionální, charakteristické pro všechny činnosti, které zahrnujeme pod pojem výchova.

Jaké jsou tedy možnosti rozvoje morálního usuzování v odborné výchově ekonomů? Ze složitosti výše naznačených morálních problémů vyplývá, že lze vyslovit spíše obecná doporučení:

1. Je žádoucí u žáků usilovat o postupné dosahování vyšších stupňů morální kompetence vedoucích k morální zodpovědnosti jak vůči sobě, tak vůči ostatním lidem.
2. Ti, kteří „segmentují“, by měli být pro své profesní rozhodování vybaveni bezpečnými znalostmi zákonů a pravidel, které by mohly usměrnit jejich počínání když ne univerzálně platnými důvody, tedy přece jen právně konformními podněty tak, aby jejich jednání bylo eticky přijatelné.
3. U těch, kteří dosáhnou na vyšších morálních stupních homogenity usuzování, přesahující společenské role, by bylo třeba přispět k jejich emocionální stabilitě, aby mohli vydržet konflikty, se kterými je bude utilitaristicky organizované profesní prostředí konfrontovat.
4. Konečně ti, kteří ve všech svých životních vztazích uvažují na nízkých morálních stupních a nejsou schopni tyto stupně překonat ani s pedagogickou pomocí, by měli stejně jako segmentující žáci dostat vhodné znalosti pravidel a motivaci k tomu, aby se těmito pravidly řídili.

Předkládaná stať si klade za cíl přispět k posouzení významu etiky v ekonomickém chování. Jsme přesvědčeni, že současná transformující se ekonomika v České republice pociťuje více než nutně potřebu zahrnout tuto problematiku mezi prioritní témata. Přesvědčuje nás o tom již téměř každodenní zkušenost s důsledky morálního selhání mnohých managementů firem, bank, pojišťoven, a dalších hospodářských společností, tedy morální deficit v činnosti některých ekonomických pracovníků. Přestože je v České republice dlouhá tradice odborného ekonomického vzdělávání, práci učitelů podle našeho názoru v současnosti ztěžuje několik faktorů:

- a) Změna cíle a s ním souvisejícího odborného obsahu ekonomického vzdělání: v učebních osnovách většiny odborných ekonomických předmětů

došlo k výrazným změnám; příčinou je uplatňování ekonomických teorií, které jsou svým obsahem nové, nebo jejichž kontinuální vývoj byl v poválečných letech přerušen. Tyto změny nejsou ještě zcela zažitě, plně pochopené, mnohdy jsou subjektivně interpretované. Obtížně se s nimi vyrovnávají nejen žáci, ale mnohdy i sami učitelé. V našich podmínkách chybí dostatek pozitivních příkladů a dobře fungujících vzorů, na nichž by bylo možno žádoucím způsobem spojovat ekonomickou teorii s hospodářskou praxí.

- b) Změna cíle ekonomického vzdělávání z etického hlediska: s dramatickou změnou společenských vztahů a životní filosofie jednotlivců i celé společnosti jsou teprve hledány či znovu objevovány morální normy s univerzální a nadčasovou platností. Zde snad více než v předchozím bodu dochází k zrelativizování a subjektivnímu výkladu morálního kontextu obsahu, nedostatek pozitivních vzorů se jeví ještě naléhavěji. Mladí lidé často postrádají potřebnou morální podporu jak v rodinném prostředí, tak i ve skupinách svých vrstevníků.
- c) V důsledku pronikavé společenské změny se nově konstituuje úroveň veřejného mínění. Společnost si záměrně a občané spontánně strukturují nový systém hodnot, jehož hierarchie neodpovídá zcela standardu vyspělých evropských zemí (příkladem mohou být obtíže spojené s úsilím vstupu České republiky do mezinárodních společenství). Zjednodušený výklad principů tržní ekonomiky a demokracie je podporován i utilitárně motivovanými vystoupeními některých veřejných činitelů.
- d) Nedostatečná legislativa projevující se v chybějících či nedokonale formulovaných zákonech, násobená nedostatky v prosazování a dodržování zákonů již přijatých, je další příčinou obtíží, s nimiž se setkává práce pedagogů usilujících o zvyšování úrovně morálního usuzování žáků.

Jistě by bylo možné uvést další objektivně existující faktory, které ztěžují proces vývoje morálního uvědomění mladého člověka. I uvedené čtyři faktory však naznačují složitost situace, v níž se nachází osobnost učitele odborných ekonomických předmětů. Jsou na něho kladeny mimořádně vysoké odborné i morální nároky a má-li je splnit, je třeba se velmi zodpovědně zabývat i etickým hlediskem odborného ekonomického vzdělávání.

Literatura

- ANZENBACHER, A. *Úvod do filosofie*. Praha: SPN, 1990.
- KANT, I. *Základy k metafyzice mravů*. Praha, 1910.
- KOHLBERG, L. *Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach*. New York: Rinehart Winston, 1976, s. 31–53.
- LEMPERT, W. Moralische Sozialisation im Beruf. *Zeitschrift für Berufs- und Wirtschaftspädagogik*, 86, s. 3–22, 1990.
- MINNAMEIER, G., LÜDECKE-PLÜMER, S. Die Entwicklung moralischer Urteilskompetenz in der kaufmännischen Erstausbildung – Zur Analyse der Segmentierungshypothese.

Zeitschrift für Berufs- und Wirtschaftspädagogik, Beiheft 13, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996.

MOLITOR, B. *Etika hospodářství*. Praha: Česká křesťanská akademie, 1998.

VANĚK, J. *Základy sociální a ekonomické etiky*. Praha: VŠE, 1992.

Adresa autora: Doc. PhDr. Jiří Dvořáček, CSc., Vysoká škola ekonomická v Praze, fakulta financí a účetnictví, Nám. W. Churchilla 4, 130 67 Praha 3-Žižkov